

Сергій Алушкін

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Україна

ПРИРОДА БАЖАННЯ З ТОЧКИ ЗОРУ ІДЕЇ СОЦІАЛЬНОЇ СУТНОСТІ ЛЮДИНИ

Serhii Alushkin

National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute», Ukraine

NATURE OF DESIRE FROM THE PERSPECTIVE OF HUMAN SOCIAL ESSENCE

The desire is considered by different philosophers as one of the integral parts of human essence. For example, in philosophical systems of Spinoza and Hegel the desire plays a significant role in explaining the human activity. Lacan's interpretation of psychoanalysis argues for the huge role of language in the formation of desire following Kojeve's interpretation of Hegel. However, Leontyev and Ilyenkov study the desire from the perspective of a materialistic approach towards human essence defining it as an assembly of social relations. This article focuses on the study the nature of desire from the perspective of materialist approach and generalizes the achievements of the most notable approaches to desire from classical philosophy.

Keywords: desire, human social essence, practical activity, materialism, psychoanalysis, dialectics.

У сучасній педагогічній практиці вчителі та викладачі дуже часто стикаються з проблемою відсутності бажання, мотивації та зацікавленості в навчанні у своїх підлеглих. В свою чергу, учні та студенти помічають за своїми педагогами відсутність бажання вчити, вчитися і тим більше когонебудь виховувати. Коли студенти, які мають натхнення та бажання пізнавати щось нове, зустрічаються з повною байдужістю викладачів, їхнє бажання зрештою повністю пропадає і його вже не повернути. Багато в чому весь процес мотивування і формування бажання відвідувати заняття у педагогів зводиться до покарань за неуспішність та пропуски або до матеріального заохочення у вигляді стипендії. У підсумку виходить, що в кращому випадку студент набуває абсолютно зовнішньої мети і, домагаючись її, повністю забуває весь шлях її досягнення – «зазубрив, здав, забув». Здається, що відповідальність за вирішення цієї проблеми повністю лежить на плечах педагогів чи психологів, які повинні вигадувати все більш витончені способи виховання батогом і пряником. Однак без філософського розуміння специфіки формування бажання і визначення цілей для особистості педагога змушені діяти всліпу та досягати абсолютно випадкових результатів.

Ще Бенедикт Спіноза у своїй роботі «Етика» визначав сутність людини, виходячи з її активності та бажання: «Бажання є самою сутністю людини, оскільки вона видається визначеною до якої-небудь дії будь-яким даним станом»¹. Під бажанням голландський філософ розумів усю сукупність явищ, що супроводжують людську активність – потяг, потреба, прагнення та ціль. Важливо відзначити, що під «будь-яким даним станом» Спіноза має на увазі стан і як атрибут протяжності, і як атрибут мислення. Враховуючи, що і мислення, і протяжність являють собою атрибути єдиної субстанції, то і бажання матиме і тілесну, і мисленеву природу.

Принцип субстанційного монізму Гегель взяв у основу для своєї «Феноменології духу» та показав, як бажання, спрямоване на свідомість іншої людини, виявляється причиною розвитку самосвідомості². Головним досягненням Гегеля стало розуміння бажання до визнання як ідеального вираження рушійної сили розвитку історії – бажання бути визнаним як людина і бажання подолати рабство, що багато в чому нагадує історію класової боротьби. Більш того, виходячи з бажання

¹ Спіноза, Б. (2008). *Етика, доказанная в геометрическом порядке и разделённая на пять частей*. Москва: Академический проект, 213.

² Гегель, Г.В.Ф. (2016). *Феноменология духа*. Москва: Книга по требованию.

визнання і боротьби господаря та раба Гегель виводить працю як діяльність, що перетворює і природний світ, і саму людину. Ця думка була допрацьована Олександром Кожевим і Жаком Лаканом, які перевідкрили положення Спінози про бажання як сутність людини. Однак і Кожев, і Лакан в результаті не змогли подолати гегелівський ідеалізм. Кожев вважає бажання апріорним відносно людської діяльності, не розглядаючи сам процес його формування і подальшого функціонування в житті людини, відзначаючи бажання лише як вічну екзистенціальну нестачу та негативність¹. А Лакан розглядає розвиток бажання виключно в рамках структуралістського психоаналізу, в якому бажання виражається лише в структурах мови². Бажання за Лаканом так само виявляється нестачею, яка формує індивіда як суб'єкта дискурсивної діяльності та яке необхідне для підтримки потягу до життя, цікавості до нього та до інших людей. Якщо в процесі розвитку людини не з'являється цієї нестачі та цікавості до зовнішнього світу, то бажання замикається саме на собі і відбувається розвиток психічних відхилень, що ведуть до деформацій особистості. Однак абсолютизація дискурсивної діяльності (подібно до того, як у Гегеля абсолютизувалася чисто теоретична діяльність) призводить Лакана до містифікації мови та до утвердження незмінності її структури, а сам психоаналіз – до практики примирення людини із нездійсненністю її бажань. Багато в чому така доля чекала й інших західних інтерпретаторів Гегеля, які взяли з «Феноменології духу» положення про те, що людина спершу чогось бажає, а тільки потім щось робить, нехтуючи діалектикою як загальним методом пізнання, вбираючи з неї лише деякі положення, придатні для власних філософських систем. Проте Гегель у своєму ранньому творі «Йенська реальна філософія», перебуваючи під великим впливом філософії Фіхте, пропонує інший погляд на зв'язок бажання з предметно-практичною діяльністю.

«Сама діяльність є чистим опосередкуванням, рухом; саме задоволення бажання є чистим знищенням предмета. Праця як така не є тільки діяльністю, але й рефлексією творіння назовні, односторонньою формою змісту; однак тут виробляє себе назовні бажання; воно породжує саму працю як окремий момент, воно задовольняється; бажання ж і прагнення падають у зовнішню свідомість... Знаряддя, засіб перевершує ціль бажання, ціль одиничного; знаряддя охоплює всяку одиничність... З самою природою нічого не відбувається; одиничні цілі природного буття стають всезагальним, а бажання цілком виступає з праці»³.

З цього фрагмента видно зовсім інший характер зв'язку праці і бажання – сама праця з себе породжує бажання, потяг і прагнення, а предметно-практична діяльність виявляється діяльністю визначення цілей. Керуючи природою за допомогою знарядь, людина тим самим долає і природну обмеженість своїх власних потреб, перетворює їх в суто людські потреби. Сама ж мета і сенс діяльності починають відбиватися в знаряддях праці, якими користується людина вже для здійснення найрізноманітніших цілей, а не тільки в самому предметі праці. Цей момент помічає психолог Олексій Миколайович Леонт'єв, пояснюючи розділення предмета діяльності і мотиву в процесі формування свідомості первісної людини: «Очевидно, воно стає можливим тільки в умовах спільного, колективного процесу впливу на природу... Генетично (тобто за своїм походженням) розділення предмета і мотива індивідуальної діяльності є результат того, що відбувається виокремлення із складної і багатозначної, але єдиної діяльності окремих операцій. Ці окремі операції, вичерпуючи тепер зміст даної діяльності індивіда, і перетворюються в самостійну для нього дію, хоча по відношенню до колективного трудового процесу в цілому вони продовжують, звичайно, залишатися лише однією з окремих його ланок... Разом з народженням дії, цієї головної «одиниці» діяльності людини, виникає і основна, суспільна за своєю природою «одиниця» людської психіки – розумний сенс для людини того, на що спрямована її активність»⁴.

Евальд Васильович Ільєнков, ґрунтуючись на досягненнях радянської психології, робить ще більш радикальні висновки: «Усі без винятку специфічно людські психічні функції (а тому і забезпечують їх фізіологічні, нейродинамічні механізми) суть за генезою та за суттю

¹ Кожев, А. (2013). *Введение в чтение Гегеля*. Санкт-Петербург: Наука.

² Лакан, Ж. (2018). *Функция и поле речи и языка в психоанализе*. *Электронная библиотека RoyalLib.com*. <https://royallib.com/read/lakan_gak/funktsiya_i_pole_rechi_i_yazika_v_psihoanalize.html#0>. (2018, Листопад, 30).

³ Гегель, Г.В.Ф. (1970). *Работы разных лет. В двух томах*. Москва: Мысль, 1, 306.

⁴ Леонт'єв, А. (1972). *Проблемы развития психики*. Москва: Издательство Московского университета. С. 271-274.

«інтеріоризовані» способи і форми зовнішньої – чуттєво-предметної – діяльності людини як соціальної істоти»¹. Для таких тверджень у нього були всі теоретичні основи і експериментальні докази. У вихованні сліпоглухонімих дітей найкраще видно, що людина дійсно народжується без свідомості і будь-яких вроджених ідей, цілей і бажань, а тому педагогу доводиться їх формувати самостійно. У подібних дослідженнях ставало очевидним, що велика кількість рефлексів, які традиційно відносяться до безумовних, виявляються насправді набутими:

«Пошуково-орієнтована діяльність не є винятком, вона відбувається спочатку як вимушена (зовнішніми перешкодами) форма життєдіяльності організму, а не як акт задоволення «внутрішньої» потреби. У таку вона лише поступово перетворюється, стаючи звичною формою і передумовою акта задоволення «внутрішньої» потреби, звичним штучним засобом реалізації природно-природного імпульсу. І лише ставши звичкою, пошук починає відбуватися і за відсутності тиску вихідної органічної потреби – просто як звична форма витрачання м'язової-рухової активності, м'язової та нервової енергії. Пошук стає «потребою», що відчувається органічно, як голод і спрага, і тому здається такою ж органічною рисою людського тіла, як і безумовний (вроджений) рефлекс, інстинкт. Насправді ж це найчистішої води умовний нервово-фізіологічний стереотип. Те ж саме можна сказати і про «рефлекс мети», і про «рефлекс свободи», і тим більше – про так званий рефлекс «колекціонування», який, в силу тієї ж логіки міркування, часто розглядається в ряді «безумовних рефлексів»»².

Без активної участі вихователя у формуванні психіки дитини, навіть здорової в плані зору і слуху, не буде ніякої здорової психіки. Так, наприклад, спостереження психоаналітика Рене Шпіца за дітьми-сиротами, позбавленими будь-якої уваги медсестер в лікарнях або вихователів в притулках, вказують на розвиток психічної депривації, «госпіталізму»³. Фізично здорова дитина, яку ніяк не включають в спільно-розділену діяльність, з часом втрачає будь-яку моторну активність, а зачатки свідомості безповоротно згасають – ніяка містична нестача та вроджені бажання тут вже допомогти не можуть. Тому необхідно з'ясувати, як все ж таки відбувається процес формування бажання і яку тут роль може грати мова та образне мислення.

Гегель, наприклад, пов'язував розвиток інтелекту і волі зі здатністю Я давати імена всьому навколишньому світу, вважаючи це першою працею. Лакан схожим чином розглядав зародження мислення, коли дитині називають та визначають її думки, почуття і дають їй самий означники, тобто словесні визначення, якими вона себе буде представляти в майбутньому – ім'я, зовнішність, стать, характер і т.д. Саме через мову Іншого людина привласнює власний образ, схему тіла та норми поведінки, адже спочатку навіть думки в її голові звучать для неї як голос іншої людини, батьків. Однак для Лакана це ідеальне виявляється лише поданням самого себе: що тягне за собою ланцюг інших означників, а бажання ковзає по цьому ланцюжку, не прив'язуючись ні до чого певного, в той час як реальний світ, виявляється недоступним, оскільки він або витіснений в несвідоме, яке теж структурується мовою, або ж виявляється річчю в собі. Виходячи з точки зору такого виду ідеалізму, значення предметно-практичної діяльності не береться до уваги, а сама діяльність виявляється лише працею з перетворення одних слів на інші через ланцюжки асоціацій. Таким чином відтворюється гегелівська схема «слово – діло – річ – слово», яка не завжди доходить до діла, а блукає лише між словами. Однак Ільєнков за допомогою Маркса розриває цей ланцюжок та пояснює, як відбувається перетворення матеріального в ідеальне:

«Безпосередньо перетворення матеріального в ідеальне полягає в тому, що зовнішній факт виражається в мові – в «безпосередній дійсності думки» (Маркс). Але мова сама по собі є настільки ж мало ідеальним, як і нервово-фізіологічна структура мозку. Вона є лише формою вираження ідеального, його матеріально-предметним буттям. Матеріальне дійсно «пересідає» в людську голову, а не просто в мозок як орган тіла індивіда, по-перше, лише в тому випадку, якщо воно виражене в безпосередньо загальнозначущих формах мови (що розуміється в широкому сенсі слова, включаючи мову креслень, схем, моделей та ін.), і, по-друге, якщо воно перетворене в активну форму діяльності людини з реальним предметом (а не просто в «термін» або «висловлювання» як предметне тіло мови). Інакше кажучи, предмет виявляється ідеалізованим лише там, де створена

¹ Ільєнков, Э. (2018). Психика человека под «лупой времени». *Читая Ильенкова*. <<http://caute.tk/ilyenkov/texts/lupa.html>>. (2018, Листопад, 30).

² Там само.

³ Шпіц, Р. (2006). *Первый год жизни*. Москва: Академический проект.

здатність активно відтворити його, спираючись на мову слів і креслень, де створена здатність перетворювати слово в діло, а через діло в річ»¹.

Містифіковані логічні схеми для Гегеля або структури мови для Лакана насправді виявляються лише словесними описами реального процесу відтворення світу, керованого образом або словесним поданням. Відповідно і бажання набуває своєї дійсності лише в процесі власного здійснення, у праці. Говорити ж про бажання як про чисто ідеальну нестачу означає лише перетворювати його в річ в собі або ж у голу негативність, яка безумовно виявляється в будь-якому акті мислення, проте саме мислення не зводиться лише до голого заперечення. Бажання може бути зрозуміле як уявлення загальної негативності будь-якої людської діяльності – звідси і його принципова нездійсненність, адже це означало би припинення будь-якої діяльності. Будь-яка праця породжує бажання як необхідний момент (нехай це навіть бажання закінчити якнайшвидше роботу і відпочити), але і бажання повертається в працю, опиняючись тією силою, яка підтримує і формує мету, образ ідеалу. Як момент діяльності бажання пов'язує між собою моменти руху в будь-якому процесі і дозволяє йому відбуватися цілісно, особливо в тому випадку, коли цей рух перестає відбуватися за стереотипною траєкторією, спонукаючи до мислення і вирішення протиріч. Для бажання як однієї з форм ідеального буде справедливим те, що говорить Ільєнков про ідеальне взагалі:

«Визначення ідеального, таким чином, є суто діалектичним. Це те, чого немає і що водночас є, те, що не існує у вигляді зовнішньої, чуттєво сприйманої речі і разом з тим існує як діяльнісна здатність людини. Це буття, яке, однак, так само небуття, або наявне буття зовнішньої речі в фазі її становлення в діяльності суб'єкта, у вигляді його внутрішнього образу, потреби, спонукання і цілі... Від зовнішнього же предмета ідеальний образ відрізняється тим, що він опредметнений безпосередньо не у зовнішній речовині природи, а в органічному тілі людини і в тілі мови як суб'єктивний образ. Ідеальне є, отже, суб'єктивне буття предмета, або «іншобуття» предмета, – буття одного предмета в іншому і через інше, як висловлювався Гегель»².

Тепер треба з'ясувати, яким чином це «суб'єктивне буття предмета» відкладається в людській психіці. Без відображення в свідомості всієї повноти зв'язків між людьми в колективній діяльності втрачається сенс у будь-якій діяльності. Як показує Леонтьєв на прикладі мисливців, що сидять в засідці, дії однієї групи вже ідеально передбачають для себе дії іншої групи. Загальний характер такого положення Маркс виявляє взагалі у всякому акті виробництва та споживання: «І якщо ясно, що виробництво доставляє споживанню предмет в його зовнішній формі, то настільки ж ясно, що споживання передбачає предмет виробництва ідеально, як внутрішній образ, як потребу, як потяг і як мету»³. Отже, будь-який образ, потреба, потяг, мета та бажання представлятимуть конкретний процес виробництва. Справедливо буде це віднести і до виробництва самого образу. Ільєнков виявляє специфіку образного сприйняття світу таким чином: «Напевно, вона – в універсальності. У здатності «породжувати» образ будь-якої речі, – будь-який образ. Від способу сприйняття найпростішої геометричної форми – до образу «субстанції» (тут, навпаки, «образ» субстанції), до логічної категорії, до образу морального закону, до образу «краси» тощо. І наука, і мистецтво – все це образи (відображення, зображені і виконані в тому або іншому чуттєво-сприйманому матеріалі, форми існування і руху) зовнішнього світу»⁴. Аналізуючи образ взагалі, Ільєнков приходять до висновку, що образ – це зовсім не чуттєве уявлення про форму предмета, а схема дій тіла за контуром цього предмета. Так, наприклад, першочергово виявляється схема рухів дитини до материнських грудей. Важливо відзначити: для формування цього образу необхідна якраз чуттєва нестача грудей, яка і породжує потребу в русі до них, а разом з цим і породжує ідеальне в психіці дитини, тобто «присутність реально відсутнього предмета, даного через реальну наявність схеми дій, необхідних для його досягнення»⁵. Ця здатність сприймати предмет навіть там, де його немає, і приводити дійсність у відповідність до цього образу лежить в основі будь-якої людської творчості.

¹ Ільєнков, Э. (2018). Диалектическая логика. Очерки истории и теории. *Читая Ильенкова*. <<http://caute.tk/ilyenkov/texts/dla/08.html>>. (2018, Листопад, 30).

² Там само.

³ Маркс, К. (1968). *Сочинения*. Москва: Издательство политической литературы, 46, 1, 28.

⁴ Ільєнков, Э. (2018). Психология. *Читая Ильенкова*. <<http://caute.tk/ilyenkov/texts/psychol.html>>. (2018, Листопад, 30).

⁵ Там же.

Наприклад, скульптор просто відсікає зайві частини мармурової брили, щоб отримати витвір мистецтва, а мати бачить в дитині людину, навіть коли її ще там реально немає. Звідси випливає, що будь-який образ містить в собі не тільки позитивне, чуттєво дану річ, але й негативне, схему дій по її перетворенню. У цьому положенні позбавляється містицизму таємнича нестача у екзистенціалістів та психоаналітиків, виявляючись необхідним моментом формування образу.

З положення Ільєнкова: «Немає нічого в почуттях, чого не було б в організованих діях», випливає, що будь-який акт сприйняття і перетворення світу виявляється суспільним процесом, відображаючи в собі закони суспільства даної конкретно-історичної епохи. Тому абстрактне сприйняття унікальності кожної людини виявляється наслідком реальної роздробленості та фрагментарності людей, фіксуючи безсилля людини в перетворенні дійсності. Із ускладненням діяльності відбувається розділення мотиву та самих дій, через що здається, що вони існують абсолютно окремо. Звідси й виходять дії без будь-якого бажання та бажання без будь-якої діяльності. У той же час, чим складнішою виявляється ця предметно-практична діяльність в умовах суспільства із розподілом праці, тим менше людина здатна усвідомити свій зв'язок з усією сукупністю суспільних відносин. Людина, позбавлена розуміння такого зв'язку, відповідно позбавляється сенсу своїх дій та бажання діяти взагалі. Якщо ж говорити словами Спінози, то без адекватних ідей про дійсність людина виявляється пасивною.

Повертаючись до проблем педагогіки, слід вказати на суспільний характер будь-якого бажання і небажання. Незацікавленість в процесі навчання і небажання займатися освітою говорить не тільки про нестачу фінансування викладачів або, припустимо, незручність парт для студентів, а про кризу суспільних відносин, де людина виявляється відчуженою від культурного багатства людства, що протистоїть йому як зовнішнє і чуже. Відповідно і бажання виявляється точно таким же відчуженим і нав'язаним ззовні, тоді як власне бажання всіляко придушується і не визнається. Вивчення специфіки формування бажання, інтересу, образного сприйняття світу і творчої активності в роботах Евальда Васильовича Ільєнкова вказує на те, яким чином слід організовувати навчальний процес, щоб школа вчила не тільки мислити, а й відчувати, бажати і творити світ у згоді з ідеалами, виробленим колективною працею людства.

References:

1. Gegel, G.V.F. (1970). *Raboty raznyh let. V dvuh tomah*. [Works of different years. In two volumes] Moscow: Mysl, 1. [in Russian].
2. Gegel, G.V.F. (2016). *Fenomenologija duha* [The Phenomenology of Spirit]. Moscow: Kniga po trebovaniju. [in Russian].
3. Іленков, Іє. (2018). Dialekticheskaja logika. Oчерki istorii i teorii [The dialectical logic. Essays on history and theory]. *Chitaja Іlenkova* [Reading Іlyenkov]. <<http://caute.tk/ilyenkov/texts/dla/08.html>> (2018, November, 30). [in Russian].
4. Іленков, Іє. (2018). Psihika cheloveka pod «lupoj vremeni» [Psyche of human being under the «magnifying glass of time»]. *Chitaja Іlenkova* [Reading Іlyenkov]. <<http://caute.tk/ilyenkov/texts/lupa.html>> (2018, November, 30). [in Russian].
5. Іленков, Іє. (2018). Psihologija [Psychology]. *Chitaja Іlenkova* [Reading Іlyenkov]. <<http://caute.tk/ilyenkov/texts/psychol.html>> (2018, November, 30). [in Russian].
6. Kozhev, A. (2013). *Vvedenie v chtenie Gegelja* [The introduction to reading Hegel]. Saint-Petersburg: Nauka. [in Russian].
7. Lakan, Zh. (2018). Funkcija i pole rechi i jazyka v psihoanalize [The function and field of discourse and language in the psychoanalysis]. *Jelektronnaja biblioteka RoyalLib.com* [Electronic library RoyalLib.com]. <https://royallib.com/read/lakan_gak/funktsiya_i_pole_rechi_i_yazika_v_psihoanalize.html#0> (2018, November, 30). [in Russian].
8. Leontev, A. (1972). *Problemy razvitiya psihiki* [The psyche development problems]. Moscow: Publishing house of Moscow university. [in Russian].
9. Marks, K. (1968). *Sochinenija* [Works]. Moscow: Publishing house of political literature, 46, 1. [in Russian].
10. Spinoza, B. (2008). *Jetika, dokazannaja v geometricheskom porjadke i razdeljonnaja na pjat' chastej* [Ethics proved in geometrical order and divided into five parts]. Moscow: Academical project. [in Russian].
11. Shpic, R. (2006) *Pervyj god zhizni* [The first year of life]. Moscow: Academical project. [In Russian].